

МИЛЛИЙ МАТБУОТДА ИЛК ЖУРНАЛИСТ СУРИШТИРУВЛАРИ **Назира ТОШПЎЛАТОВА**

профессор
Ўзбекистон журналистика ва оммавий
коммуникациялар университети
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада XX асрнинг бошларида Туркистонда чоп этилган миллий нашрлардан бири “Садои Фарғона” газетасидаги танқидий-таҳлилий мақолалар таҳлилий журналистиканинг мураккаб жанрларидан ҳисобланган журналист суриштируви (текшируви) талаблари асосида тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: матбуот, газета, мақола, руқн, таҳлил, журналист суриштируви, фош этиш.

ПЕРВЫЕ ЖУРНАЛИСТСКИЕ РАССЛЕДОВАНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕЧАТИ

Назира ТОШПУЛАТОВА
профессор

Университет журналистики и массовых
коммуникаций Узбекистана
Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В данной статье с учетом требований журналистского расследования исследуются критические и аналитические статьи, опубликованные в газете «Садои Ферғана», которая является одним из общенациональных изданий в Туркестане в начале XX века.

Ключевые слова: пресса, газета, статья, колонка, анализ, журналистский запрос, публикация.

Ўзбек матбуотида таҳлилий журналистиканинг пайдо бўлиши ва ривожланишида жадид матбуотининг ўрни ва ҳиссаси беқиёсдир. XX аср бошларида чоп этилган газеталарда Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдулла Асадуллахўжаев, Ҳожи Муин, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зохирий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон сингари миллий журналистикамиз йўлбошчилари ўлканинг долзарб масалаларига оид танқидий-таҳлилий мақолалари билан фаол иштирок этганлар.

Жадид намояндаларининг матбуотда чоп этилган мақолалари олимлар томонидан кенг ва атрофлича ўрганилган. Хусусан, матбуотшунос

олимлардан Н.Каримов, Б.Дўстқораев, Т.Фидойи, Ҳ.Саидов, Н.Авазов, С.Аҳмедов, Д.Абдуллаева, Н.Намозова, С.Ҳалимова, С.Йўлдошбекова, Г.Нишонова, Д.Неъматовалар томонидан олиб борган тадқиқотларда миллий матбуот нашрларининг фаолияти, жаҳидлар публицистикасининг ўзига хос хусусиятлари, матбуотга олиб чиқилган мавзулари кўлами, мақолаларнинг тили ва услуби, муаллифлар маҳорати ҳар томонлама чуқур тадқиқ этилган. Улар қаторида “Садои Фарғона” газетаси ва Ашурали Зоҳирий публицистикаси ҳам тадқиқотчилар назаридан четда қолмаган. Аммо ушбу нашрда чоп этилган мақолалари таҳлилий журналистика талаблари нуқтаи назаридан алоҳида тадқиқ этилмаган.

Таъкидлаш жоизки, ёзиладиган ҳар бир журналистик материал табиати, мақсади, ахборот олиш усуллари, амал қилиши керак бўлган тамойилларига қараб бир-биридан фарқ қилади. Шу маънода журналист суриштируви (текшируви) ҳам ўрганаётган объекти, у билан боғлиқ манбалар мазмуни, уни ёритишдан кўзланган мақсад, жамоатчилик олдидаги ижтимоий вазифасининг аҳамияти нуқтаи назаридан памфлет, фельетон, репортаж, муаммоли мақолалардан мустақил жанр сифатида ажралиб чиқди. Аммо у таҳлилий журналистиканинг йўналиши сифатида қолди. Бу суриштирувнинг тадқиқот ва таҳлилий характериға эға эканлиги билан изоҳланади. Хўш, журналист суриштируви қандай жанр? Унинг бошқа жанрлардан ажратиб турувчи қандай ўзига хослиги бор?

Бу саволға филология фанлари доктори, профессор Хуршид Дўстмуҳаммад шундай жавоб беради: *“Журналист текширувининг бош хусусиятлардан асосийси кенг омма манфаатиға зид бўлган, лекин кенг жамоатчиликдан гайриқонуний равишда сир сақланаётган муаммони атрофлича ва асосли ўрганиб, уни фош этишдан иборат”* [1;164].

Филология фанлари доктори Ё.Маматова ва тадқиқотчи Сулаймоновалар томонидан чоп этилган “Ҳақиқат излаб: Ўзбекистонда журналист суриштирувининг самарадорлик омиллари” ўқув қўлланмасида қуйидагича таъриф берилган: *“Журналист суриштируви ҳаётдаги яширин*

ҳодисаларни, яъни ҳокимиятга эга шахслар томонидан ёки тақдир тақозоси билан атайлаб яширилган воқеаларни фош этишни кўзда тутди” [5;18].

Ғарб журналистикасида ҳам назарийтчи мутахассис, ҳам амалиётчи репортер сифатида танилган Жорж Кримски журналист суриштируви ҳақида шундай дейди: *“Одатда тахмин қилинадикки, журналист текширувлари юқори ҳокимиятда юз бераётган жиноятларни фош қилишга қаратилиши керакдай, аммо ҳамини ҳам бундай эмас. Баъзан текширувнинг вазифаси – у ёки бу тизим, масалан, мураккаб қонун қандай тузилишига эга эканини тушунтиришдан иборат [3;135].*

“Newsday” газетасининг собиқ бош муҳаррир ўринбосари Роберт Гриннинг фикрича, бу ҳолатда, ўз фаолияти ва ташаббусига, алоҳида шахслар ёки ташкилотлар сир бўлиб қолишини истаган муҳим мавзуга асосланган журналист материалидир [5;12]. Роберт Грин журналист суриштирувнинг қуйидаги муҳим белгиларини ажратиб кўрсатади:

а) журналист аввал бошқа биров ёзмаган мавзуда суриштирув олиб боради;

б) материал мавзуси ўқувчи ёки телетомошабин учун жуда муҳим бўлиши керак;

в) суриштирувда қўлланган фактлар жамоатчиликдан яширилган бўлади [5;12].

Мутахассисларнинг фикрларидан кўринадики, журналист суриштируви жанр сифатида ўзининг мазмуни, олдига қўйган мақсади, воқеликка таъсири, ахборот олиш усуллари, қўлга киритилган материалларни тасвирлаш жиҳатлари билан бошқа жанрлардан ажралиб туради. Унинг бошқа таҳлилий жанрлардан ажратиб турадиган энг асосий хусусияти жамиятдан, оммадан сир тутилган ноқонунийлик, адолатсизликни “фош” этишдир.

Журналист суриштирувининг ўзига хос белгилари дастлаб қайси нашрларда пайдо бўлганлиги ҳақида мутахассисларнинг фикрларида бир оз фарқлар кўзга ташланади. Хусусан, 2013 йил Ўзбекистон миллий университети ЮНЕСКОнинг “Журналист суриштируви: назария, амалиёт ва

муаммолар” ўқув қўланмасида ўзбек матбуотида илк журналистик суриштируви элементлари XIX аср охирида пайдо бўлгани қайд этилади. 1898 йил Андижондаги Дукчи эшон қўзғолонини тарихчи Фозилбек Отабек ўғли “Дукчи эшон тарихи” номли китобида ҳужжатларга асосан баён этади [5;12].

Йирик матбуотшунос олим, марҳум Бойбўта Дўстқораев “Садои Фарғона” газетасининг 1914 йилда чоп этилган мақолаларда журналист суриштируви белгилари учрашини қайд этади. Олим шундай ёзади: “Дарҳақиқат, Фарғона водийсининг асосий хўжалик соҳаси деҳқончилик, хусусан пахтачилик, ипакчилик бўлгани учун ушбу мавзулар газетада кенгрок ёритилди. Шуниси борки, мазкур мавзуларда миллий матбуотимизда илк марта журналист текширувига мурожаат этилди” [2;231].

Филология фанлари доктори Ё.Маматова ва тадқиқотчи С.Сулаймонова юқорида қайд этилган ўқув қўлланмада “миллий журналистика тарихида Махмудхўжа Бехбудий алоҳида ўрин тутади. Бехбудий “Сарт сўзи номаълум” мақоласида миллий журналистика тарихида илк бор ҳақиқий суриштирувни амалга оширишга уринади [5;18].

Ушбу ёндашувларни таҳлил қиладиган бўлсак, “Дукчи эшон” қўзғолони гарчанд XIX аср охирида содир бўлган бўлса ҳам, у билан боғлиқ тарихий ҳужжатлар нисбатан кейинрок ўрганилганлиги, суриштирув белгилари бўлишига қарамасдан, у китоб ҳолида чоп этилганлигини ҳисобга олинса, уни “миллий матбуотда” дейиш ўринли бўлмаса керак.

Матбуотшунос Бойбўта Дўстқораев тилга олган “Садои Фарғона” газетасининг 1914 йил 4 май сонидан эълон қилинган муаллиф Муҳаммад Одилнинг “Пилла кам тутилмоғининг сабаби” сарлавҳали мақоласида суриштирув унсурлари учрайди. Унда пилла кам тутилишининг асосий сабаблари таҳлил қилинади. “Муаллиф ёзади: *“илгари қишдан чиқилган ҳамон пилла тутилар эди. Етти-саккиз йилдан бери тартиб ўзгарди. Баҳор келиб “...ердан қор кўтарилишидан бошлаб “пул” деб, ҳар кун жаллоб ва комиссияни ҳовлисига борамиз. Бирмунча пул учун қозихат қилишуб, қанча*

вақт хатларга овора бўлуб, ул хатни тайёрлаб, комиссия ўзининг фирмасига олиб борув, нотариус билан ўтказуб бермоқга овора бўлуб, комиссияга кафил бўлмоқга ва векселларга қўл қўймоқларига овора бўлуб оладургон юз сўм-икки юз сўм пулимизни олиб, бундоқ ҳавога қарасак, экин экадиган вақт ўтуб кетадургон фурсат бўлуб қолуб, шошулуб экин экмoқга овора бўламиз”.

Натижада пилла тутишга вақт кам қолган (изоҳ: чор Россияси даврида пахта жаллоблари, фирмалар маблағга мухтож деҳқонларга келгуси йил ҳосили ҳисобидан қарз тарзда пул бериб қўйиб, шу йўл билан пахтани анча арзон олишган) [2;229]. Газетанинг 11, 14 ва 16 май сонларида чоп этилган Ашурали Зоҳирийнинг “Пилла кам тугилмоғининг сабаблари” сарлавҳали мақолалари, юқорида қайд этилган мақоланинг мантиқий давоми бўлиб, муаллиф уни уч қисмда баён этиб, ҳар бир қисмда деҳқонларнинг пилла етиштириш билан боғлиқ муаммолар ва уларнинг сабабларини фош этади. Жумладан, биринчи муаммо – ипак қурти тутишнинг машаққатлари ва етиштирилган пилла ҳосилининг бозорларда сунъий арзонлаштирилиши, иккинчи муаммо – фирмаларда пиллани бозордан ҳам кам нархга олиниши, учинчи муаммо – ипак қурти тутган деҳқонларнинг оғир меҳнатлари алдовлар ва камситишлар туфайли умуман қадрланмаслиги “тафтиш” қилинади. Бу билан чекланмай, Ашурали Зоҳирий қишлоқ аҳолиси кўпроқ ипак қурти боқиши учун алдов ва талашларни йўқотиш бўйича таклифлар беради” [2;230]. “Бу “фош этиш” – журналист суриштируви ўша даврдаги пиллакорларнинг қанчалар машаққат билан кун кўришлари ҳақида аниқ тасаввур беради”.

Шунингдек, газетада Абдулҳамид Чўлпоннинг “Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик” (1914), “Ватанимиз Туркистонда темирйўллар” (1914) сарлавҳали мақолалари ҳамда “Мадрасаларимиз аҳволи” (1915) хабарида ҳам суриштирув белгилари учрайди. Хусусан, унинг “Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик” сарлавҳали мақоласида Туркистон ерлари пахтадан мўл-ҳосил олиш учун ниҳоятда қулай бўлишига қарамай, кўнгилдагидек ҳосил олинмаётгани сабаби деҳқонларнинг бири

икки бўлмаётгани, пахтачиликда техникадан фойдаланилмаётгани хақида сўз юритиб, муаллиф бунинг сабабини ўрганайлик, матбуотда ёзайлик, дея ёшларга мурожаат қилади. Мурожаатда муаллифни ҳайратга туширган нарса: *“...амирқоликлар экин асбоблари ишлатуб, биз 10 киши 10 кунда қилгон ишимизни онлар 2 киши билан 10 соатда қилмоқдадирлар. Онларда ўриш, чочиш, чопиш, териш, экиш – ҳаммаси осон, олот (мошина) билан тез тайёр бўладир. Онлар ўшал машина билан вақтинда тез йиғиштируб оладирлар. Биз бўлсак, тўплаб ташигунча ямгур, қор ёғуб қолса, далада тамом қоладирмиз”* [6]. Муаллифнинг ёзишича, бундай машиналар Россияда ҳам бор. Нега деҳқонларимиз машиналардан фойдаланмай, ўзларини машаққатга кўядилар? Чўлпоннинг ушбу мақоласи газетанинг учта сонидида чоп этилади. Юқорида келтирилган парча мақоласининг биринчи қисмида акс этган. Чўлпон қишлоқларга бориб, деҳқонларнинг аянчли аҳволини ўз кўзи билан кўради, улар билан суҳбатлашиб, ҳайратга тушади. Деҳқонларнинг ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмаслиги, бойлар томонидан доимий ҳақоратланишлар ва камситишлар, тинимсиз ва машаққатли меҳнатдан нафақат ўзлари, балки ёш болалари ҳам азият чекишларини кўриб “кўзларидан тамом қонлик ёшлар тўкмоққа тўғри келадир” деган хулосага келади. Мақоланинг иккинчи қисмида ана шулар хусусида ёзади. Учинчи қисмида эса, ҳар қандай хўрликнинг, хорликнинг сабабини одамларнинг саводсизлигидан кўради ва уларни айниқса, ёшларни илм олишга, ўрганишга ундайди.

Чўлпоннинг яна бир “Ватанимиз Туркистонда темирйўллар” (1914) [7] сарлавҳали мақоласи моҳиятан сафарнома бўлса-да, унда муаллифнинг шахсан ўзи борган жойнинг тартиби, тутуми, одамларнинг аҳволи, кайфиятини кузатиб, уларни қиёслаш, солиштириш орқали муаммонинг ечимига доир аниқ таклифлар беради.

Чўлпоннинг “Мадрасаларимиз аҳволи” (1915) сарлавҳали хабарида ҳам суриштирув унсурларини кўриш мумкин. Бу хабарда мадрасада ўқийдиган бир бола бу ердаги ёмон болаларнинг бемаъза ишлари (баччабозлик) билан шуғулланишидан норози бўлгани учун муллаваччалар уни уриб, ҳайдаб

солади. Бола инспекторга шикоят қилади. Текширишга келган инспектор китоблар орасида тунука идишда уламасоч чикқанини тасдиқлайди. Мулла инспекцияга олиб кетилади. Муаллиф хабарни “Ана муллаларнинг аҳволи” деб тугатади. Мазкур хабар босилганидан кейин Чўлпоннинг бошига не-не балолар ёғилади. Газета таҳририяти Чўлпонни ҳимоя қилиб, “Садои Фарғона”нинг 14-сонида андижонлик ўқувчиларга мурожаат ҳам ёзади. Шунга қарамай Чўлпон ўзи кўрган, ҳаётда учратган воқеалар ва улардаги муаммони фош этишга ҳаракат қилади [4;48].

Ўзбек тадқиқотчилари Ё.Маматова С.Сулаймоновалар Бехбудий “Сарт сўзи номаълум” мақоласида илк бор ҳақиқий суриштирувни амалга оширишга уринганига асос сифатида муаллифнинг аҳоли ўртасида сўров ўтказиш, ҳужжатли асл манбаларни ўрганишдан тортиб, тадқиқот мавзуси бўйича ўз замонасининг адабиётларини танқидий таҳлил қилишгача бўлган маълумотларни тўплаш ва уларга ишлов беришнинг турли усулларидан фойдаланганини кўрсатади. Аслида Маҳмудхўжа Бехбудий “Шўро” журналининг 1911 йил 19-сонида “Сарт” сўзи мажхулдир” (юқорида келтирилган мақола “Сарт” сўзи маълум бўлмади” деб номланган ва биз келтирган мақоладан кейин “Ойна” журналида 1914 йилда босилган” (таъкид бизники – Н.Т.) сарлавҳали мақоласи чоп этилган. Унда чиндан ҳам ахборот олишнинг аҳоли ўртасида сўровнома, ҳужжатли манбаларни ўрганиш, замонавий адабиётнинг мавзуга доир танқидий таҳлил қилиш усулларидан фойдаланилган. Бехбудийнинг мақоласидан кейин муаллифнинг бу мавзуда матбуотда ўндан ортиқ мақоласи эълон қилинди ва “сарт” сўзи атрофидаги баҳс-мунозаралар ўн беш йилга яқин давом этди. Қолаверса, журналист суриштирувининг муҳим хусусияти фош этиш экан, “сарт” сўзи сир тутилмаган, ўша давр омма мулоқотида қўлланар эди. Шунинг учун бу мақолани суриштирувдан кўра кўпроқ баҳс-мунозарали мақола жанрига мос келади, десак тўғрироқ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, журналист суриштируви жанри ўзбек матбуотида миллий босма нашрлар пайдо бўлган даврлардан ривожлана

бошлади. Унинг дастлабки намуналари айнан қайси нашрда учраши бўйича якуний хулосага келишга ҳали бироз эрта. Шунга қарамай, “Садои Фарғона” газетаси ва унда чоп этилган, мутахассислар томонидан илк журналист суриштируви намуналари деб эътироф этилган мақолалар жамиятдаги долзарб муаммоларни олиб чиқишда, ҳақсизлик ва адолатсизликни фош этишга хизмат қилган.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Дўстмуҳаммад Х. Журналистнинг касб одоби муаммолари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 164 б.
2. Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи: дарслик. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2009. – 243 б.
3. Кримски Ж. Репортаж, материалларнинг ёзилиши ва таҳрир қилиниши асослари. –Тошкент, 2003. – 135 б.
4. Каримов Н.Чўлпон. Маърифий роман. –Тошкент, 2003.
5. Маматова Я., Сулаймонова С. Ҳақиқат излаб: Ўзбекистонда журналист суриштирувининг самарадорлик омиллари. – Тошкент: Extremum-Press. 2015.
6. Чўлпон, Абдулҳамид. Ватаннимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик. Ziyouz.uz
7. Чўлпон, Абдулҳамид. Ватаннимиз Туркистонда темир йўллар. Ziyouz.uz.